

М.В. Скржинська *

ДО ВЗАЄМИН СКІФІВ ІЗ ГРЕКАМИ В ПІВНІЧНОМУ ПРИЧОРНОМОР'І

У статті розглянуто свідчення античних письменників про скіфів та висвітлено деякі, раніше не відбиті в науковій літературі аспекти взаємин скіфів і греків у Північному Причорномор'ї. Автор залучає знайдені в курганах вироби з дорогоцінних металів як свідчення того, що грецькі ювеліри відвідували територію Скіфії.

Ключові слова: Анахарсис, Північне Причорномор'я, антична література, скіфи, греки, архаїчна та класична доба.

Свідчення щодо ставлення скіфів до своїх сусідів на узбережжі Чорного моря можна отримати переважно з античної літератури і почасти з аналізу зображень на предметах мистецтва. Скіфи не мали писемності, а їх погляди складно зрозуміти з повідомлень давньогрецьких авторів, оскільки ті відбивали насамперед уявлення еллінів. Вони називали скіфів варварами, так само як і інші народи, що жили за межами їхньої батьківщини. Первинно така назва не мала негативного значення. Це можна зрозуміти в писемних пам'ятках VI—V ст. до н. е. Такими є описи чужоземців, серед них і скіфів, у «Історії» Геродота. Аналізуючи в цій статті літературні пам'ятки архаїчного і класичного часу, ми також не будемо вкладати в поняття варвар негативного значення, яке закріпилось у низці сучасних мов.

Поява грецьких поселень у пониззях Тіраса, Гіпаніса й Борисфена сприймалась кочовими варварами нейтрально, адже морське узбережжя їх не цікавило. Місця ж для грецьких колоній на берегах Керченської затоки необхідно було узгоджувати з місцевими вождями. Адже здавна кочові народи переганяли по льодові худобу з європейського боку Боспора Кімерийського на його азійський берег, де взимку був м'якший клімат, а потім повертались на пасовиська Таврійського півострова. Крім того, через вузьку частину цієї протоки пере-

правлялись варварські об'єднання, виступаючи в далекі походи і повертаючись із них (Her. IV, 28; Скржинская 1998, с. 24—25).

Про те, що правителі варварів уважно стежили за тим, як виникали грецькі поселення, а у випадку необхідності ставили перед еллінами свої вимоги, можна судити з короткої замітки в статті «Пантікапей» у словнику Стефана Візантійського. Він використав працю невідомого нам давнього автора, що записав старовинне повідомлення, в якому розповідалось, як місце для будівництва міста виділив скіфський цар Агает. Певна річ, елліни самі визначали, де їм отаборитися у зручних бухтах на берегах Керченської протоки, але узгоджувати свої рішення їм належало із скіфськими правителями і запевняти їх, що традиційні переправи через затоку будуть завжди приступні варварам. Напевно, скіфські правителі і в наступному знову обговорювали з греками умови користування переправою.

З діалогу Лукіана «Токсарис» (розд. 49) дізнаємось ще про одну домовленість, що регулювала відносини скіфів з боспорянами. Напевно, вже в V ст. до н. е., коли в сільській околиці своїх міст греки почали інтенсивно розводити худобу, скіфські правителі вимагали не займати їх традиційні пасовиська. При порушенні цієї вимоги вони надсилали послів до боспорських царів і загрожували війною у випадку недотримання угоди.

Можна думати, що скіфи, знайомлячись з першими іонійськими колоністами в Північному Причорномор'ї, пізнавали в них греків з міст Малої Азії, яких зустрічали раніше. Адже в недавньому минулому їх предки здійснювали успішні воєнні походи до цієї області. Вони розорили Лідію і на кілька десятиліть встановили своє панування в Мідії в другій половині VII ст. до н. е. (Her. I, 103—105).

У нас є імовірні джерела про те, що в VI—V ст. до н. е. скіфи царського роду володіли грецькою мовою і могли без труднощів розмовляти з владою грецьких колоній в Північному Причорномор'ї. Пам'ять про це довго зберіга-

* СКРЖИНСЬКА Марина Володимирівна — доктор історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту історії України НАН України

лась в усних ольвійських історичних новелах. Деякі з них Геродот записав у четвертій книзі своєї «Історії» (Скржинская 1998, с. 101—111). Йдеться про Анахарсиса, брата скіфського царя Савлія, і про царя Скіла (Her. IV, 76—80). Перший з них спілкувався з греками з різних грецьких полісів, а другий мав будинок в Ольвії і в ньому поселив дружину гречанку, а також дотримувався багатьох грецьких звичаїв, що вимагало спілкування з ольвіополітами їхньою мовою.

Нагадаємо зміст новели про Анахарсиса. Він об'їхав багато країн і на кораблі повертався на батьківщину; дорогою зупинився в Кізику. В той час там гучно справляли свято на честь Матері богів. Анахарсис перед відправкою судна в небезпечну подорож Понтом присягнувся, що коли, вдало перепливе море, стане влаштовувати свята на честь тієї богині, такі самі, як у Кізику. Виконуючи свою обіцянку, скіф здійснював відповідні ритуали в Гілеї, області, що знаходилася поблизу Ольвії. Дізнавшись про це, цар Савлій убив Анахарсиса пострілом з лука за те, що він сприйняв чужі звичаї, а скіфи до цього ставились вкрай негативно.

У новелі, як у будь-якому фольклорному оповіданні, немає точних дат. За непрямими даними подорож скіфа до Еллади слід датувати серединою VI ст. до н. е., адже брат Анахарсиса Савлій був батьком Ідантиса, котрий воював з Дарієм в останній чверті VI ст. до н. е.

Відвідування скіфом Анахарсисом Афін, Спарти, Кізики і, можливо, інших грецьких полісів справило на еллінів незабутнє враження. Тому розповіді про незвичайного варвара втілились в усних історичних новелах, які ще довго після описаних у них подій продовжували розповідати. Не випадково Геродот, вперше згадуючи про Анахарсиса, не пояснював, хто він, бо вважав його добре відомою особистістю (IV, 46). Оповіді про дивовижного варвара, який відвідав Елладу за велінням скіфського царя, історик чув від пелопонесців ще до своєї подорожі в Скіфію (IV, 77). У скіфів він захопив дізнатись про їх знаменитого співвітчизника, але з подивом почув, що вони про нього не пам'ятають. Історик так пояснив це: скіфи свідомо викреслили Анахарсиса зі своєї пам'яті за те, що він став шанувальником грецької богині всупереч батьківським звичаям не переймати релігійних обрядів інших народів.

Насправді жодного рішення забути Анахарсиса скіфи не ухвалювали. Адже спочатку всі свідчення про нього передавались в усних формах, а з часом зовсім зникли, бо були не ці-

кавими для наступних поколінь. Але деякі сюжети набували в грецькому середовищі стійку форму історичної новели. Цей фольклорний жанр сформувався в Елладі вже в VII ст. до н. е. (Aly 1921, S. 252). Його героями вперше стали реальні історичні персонажі. Збираючи матеріал для своєї «Історії», Геродот постійно використовував такі новели, які він називав *λόγοι* (Доватур 1957, с. 65—97). Такими є, наприклад, розповіді мілетян про тирана Фрасибула, що склалися в VI ст. до н. е., або легенди про співця Аріона, які побутували серед корінф'ян і лесбосців впродовж багатьох десятиліть (I, 21, 24). Сюди ж можна додати оповідь пелопонесців про Анахарсиса, що свідчить про тривале її побутування: з цієї та інших згаданих історичних новел Геродот у середині V ст. до н. е. дізнавався про давно померлих людей. Таке тривале існування історичних новел засвідчено в багатьох містах Еллади. Досить нагадати записані Геродотом новели про сучасників Анахарсиса корінфських тиранів Кіпсела і Періандра (III, 51—53; V, 92).

Імовірно, Анахарсис вразив греків вільним володінням їхньою мовою, що було невласним для варварів з далекої північної країни. Він міг вести мову не лише про мету свого посольства, а й спілкуватися на різні теми з освіченими співрозмовниками, а також сприймати грецьку культуру і звичаї. Тому скіфові приписували дотепну бесіду з афінським законодавцем Солоном (Luc. Anach. 6—34; Diog. Laert. I, 8). Навряд чи цю розмову можна вважати історичним фактом. Не існує підстав думати, що, виконуючи доручення царя, Анахарсис тривалий час жив в Елладі, а загинув незабаром після повернення на батьківщину, коли Солон уже помер. Грецькій мові Анахарсис навчився, імовірно, у Північному Причорномор'ї ще до подорожі в Елладу. Мабуть, він тривалий час жив у якомусь грецькому місті, найімовірніше, в Ольвії, бо саме там склалася новела про його смерть. Тут він познайомився з еллінськими звичаями і культурою, а також з греками, що прибували з різних міст. Все це йому згодилося під час відвідин Еллади.

Греки думали, що Анахарсис відвідав Елладу для отримання нових знань. Таке пояснення, очевидно, з'явилося у часи формування стійкого фольклорного оповідання, коли вже забулись і стали неактуальними справжні обставини і мета поїздки скіфа. З позицій еллінів Анахарсис, якого вважали мудрецем, попрямував до Еллади з тими ж намірами, що і видатні грецькі мислителі, які вдавались до дале-

ких подорожей для вдосконалення своїх знань і здобуття корисних відомостей у різних народів. Десять років провів у мандрах афінський законодавець і поет Солон, в багатьох частинах ойкумени побували філософи Піфагор, Платон і Демокрит, історики Гекатей Мілетський і Геродот та інші.

В античній літературі жили легенди про якогось мудрого скіфа, Токсариса (вони склались за зразком новел про Анахарсиса, який відвідав Елладу, де зустрічався зі своїм знаменитим співвітчизником. Вигадані греками оповіді про мудрого скіфа дійшли до нас в діалогах Лукіана «Скіф» і «Токсарис». Їх герой прямував до Греції з тією самою метою, яку греки приписували Анахарсису. Показово, що на відміну від дійових осіб в переповіданих Геродотом історичних новелах, всі буцімто скіфські імена у Лукіана неможливо співвіднести з реальними персонажам, а ім'я головного героя утворене від грецького слова τόξα (стріла), воно нагадувало еллінам про головну зброю скіфів. Недарма на вазах із зображенням амазонок, котрі, на думку скіфів, були ріднею, трапляються імена Токсис, Токсофіла та ін. (Скржинская 2010, с. 70). Тому із згаданих діалогів можна добути небагато достовірних свідчень про скіфів.

Протягом багатоголіткового тісного спілкування скіфів з греками в Північному Причорномор'ї нам невідомі випадки, коли перші вивчали грецьку філософію та культуру. На тій стадії розвитку скіфського суспільства їм не була потрібна писемність. Можна лише здогадуватися, в чому полягало доручення скіфського царя своєму послу до Еллади. Оскільки думка про новий завойовницький похід до Азії не залишала скіфів протягом всього VI ст. до н. е., то метою подорожі Анахарсиса могло стати з'ясування намірів скіфів щодо Персії. Недарма пізніше скіфські послы, що прибули до Спарты, пропонували грекам разом нападати на персів (Нег. VII, 84), а Дарій, знаючи про наміри скіфів, вирішив підірвати їхню могутність і сам пішов війною на Скіфію між 501 і 512 рр. до н. е. Хоча його похід завершився невдало, основної мети було досягнуто, бо скіфи не змогли більше організувати новий напад на Малу Азію (Черненко 1984, с. 11).

Історична новела як фольклорний жанр виникає на етапі вже сформованої державності і оформлення національної свідомості. Цього у скіфів ще не було в VI ст. до н. е., коли жив Анахарсис, тому в середині V ст. до н. е. вони нічого не могли розповісти Геродоту. Натомість про скіфську міфологію йому розповіли ольвійські

інформатори, які, на прохання історика, переказали епізоди з епосу, одного з найдавніших жанрів фольклору. Однак, у скіфському середовищі не повністю забулось ім'я цього члена царського роду. Бо коли Тимн, повірений скіфського царя Аріапіфа, допомагаючи Геродоту збирати потрібні відомості, поцікавився родоводом Анахарсиса, йому надали ціле генеалогічне дерево. Адже у багатьох древніх племен знання власного родоводу за багато років диктувались суворим дотриманням екзогамії.

Тому скіфи пам'ятали, що Анахарсис був сином Гнура, онуком Ліка, правнуком Спаргапіфа і дядьком по батькові Ідантір. Про останнього відомо, що він царював у третій чверті, з цього Геродот зробив висновок, що цар покінчив і з своїм братом. Це надає привід думати, що справжньою причиною розправи були династичні сварки, бо влада у скіфів у той час переходила від брата до брата (Скржинская 1982, с. 85). Можливо, після смерті царя та за відсутності Анахарсиса владу перебрав Савлій. Оскільки Анахарсис мав перевагу у наслідуванні престолу, то Савлій знайшов привід для усунення суперника, коли той повернувся на батьківщину.

Отже, зміст новели про Анахарсиса свідчить, що скіфи царського роду відвідували Ольвію вже на початку VI ст. до н. е. і могли тривалий час там перебувати. Тут вони здобували потрібні їм знання і оволодівали грецькою мовою, щоб потім у випадку потреби спілкуватися з еллінами з різних полісів.

Дружні стосунки з грецькими колоністами скіфи використовували для поїздок в міста Еллади на попутних грецьких кораблях, а в окремих випадках могли найняти корабель. Адже скіфи не мали свого флоту, а морський шлях до грецьких полісів був найшвидшим і найзручнішим. Те, що Анахарсис плыв до Еллади на ольвійському кораблі, видно з опису його подорожі в новелі. Грецькі мореплавці у дальніх плаваннях йшли переважно вздовж берегів і нераз зупинялися. Не випадково Анахарсис був присутнім на святі в Кізику, що, як і Ольвія, був колонією мілетян, і тут моряки могли розраховувати на дружній прийом перед виходом у Понт. Крім того, скіф виконав у Гілеї, що межувала з володіннями Ольвії, свою обітницю влаштувати свято на честь Кібели.

З упевненістю можна зробити висновок, що скіфські правителі посилали до Афін своїх підданих для служби у допоміжних військах. Ці скіфи прибували до Афін на кораблях, що відпливали з грецьких колоній Північного

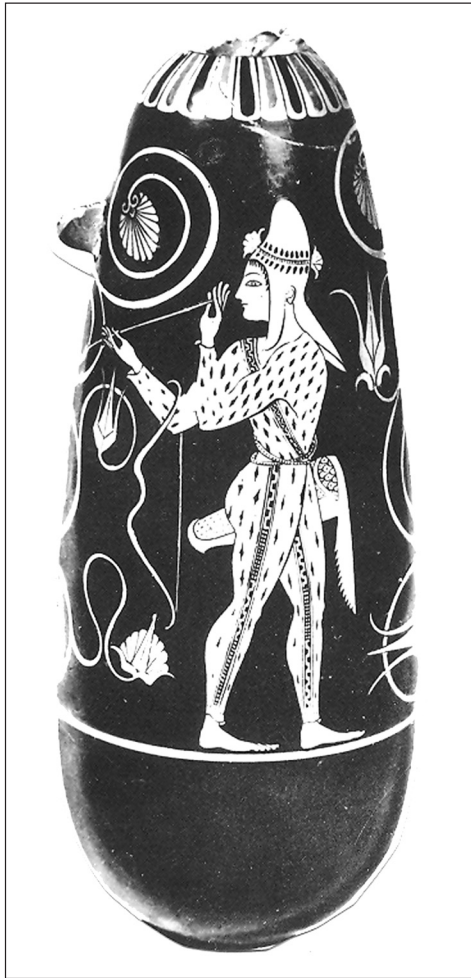

Рис. 1. Цариця амазонок у скіфському костюмі і зі скіфським озброєнням. Червонофігурний алабастр із розписом Псіакса. Кінець VI ст. до н. е. (Соколов 1973, с. 26, № 5)

Причорномор'я. Про військову службу скіфів афінянам свідчать рисунки і написи на аттичних вазах (Vos 1957; Скржинская 1998, с. 209—223). Близько 530 р. до н. е. різні художники одночасно почали писати з натури скіфів на чорнофігурних і червонофігурних (що недавно з'явилися) вазах. У скіфському костюмі вони зображували також амазонок (рис. 1), бо в міфах розповідалось про їх спорідненість зі скіфами (Нег. IV, 113—115). Як ілюстрація служби скіфів у грецькому війську розглядаємо малюнок на червонофігурному алабастрі першої чверті V ст. до н. е. (рис. 2). Хоча на вазі представлена сцена з епосу (Скржинская 1998, с. 210), малюнок може слугувати доказом участі скіфів у грецькому війську, яке зустрічалось з важкоозброєними воїнами.

Художник, виходячи з власних спостережень, відобразив поєдинок грецького гопліта зі скіфом. На останньому майстер показав ти-

пову скіфську шапку і костюм із шароварами, а також горит, що висить на поясі. Художник, імовірно, бачив, як варвари стріляють, ставши на коліно і тримаючи в руці запасні стріли. Пізніше вазописці стали зображати скіфський костюм досить узагальнено, відповідно до існуючих трафаретів, а не за власними враженнями. Тому можна зробити висновок, що в першій половині V ст. афіняни перестали використовувати скіфських лучників у своєму війську.

Однак пам'ять про вправних скіфських воїнів залишалась жити. Можна думати, що скіфські вожді поставляли до грецьких колоній рабів серед інших товарів, які вони обмінювали у греків на вино і предмети розкоші. В античній літературі й епіграфіці існують свідчення про те, що афіняни використовували скіфських рабів як поліцейських, а в IV ст. до н. е. таких рабів посилали на тяжкі громадські роботи (Доватур 1980, с. 48—49; Скржинская 1998, с. 150—151).

Письмові та епіграфічні джерела свідчать про те, що коли грецькі колонії зміцнились і стали перетворюватись на квітучі держави, скіфи побачили в еллінах Північного Причорномор'я не лише зручних торговельних партнерів, але й об'єкт для грабунку. Тому варвари почали задля легкої наживи нападати на міста і їхню сільську округу, а греки — будувати оборонні споруди. В новелі про Скіла згадувались стіни і башти, що оточували Ольвію вже на початку V ст. до н. е. На території Херсонеса археологи знайшли оборонні споруди класичного часу (Херсонес Таврический... 2005, с. 77—78).

Конкретних описів військових сутичок зі скіфами в класичний період не збереглося в античній літературі. Можна знайти лише принагідні короткі згадки про це. Наприклад, у промові Демосфена «Проти Форміона» сказано, що купець зазнав збитків у торговельних операціях на Боспорі через війну царя Перисада зі скіфами. Таким чином, ми дізнаємося, що в другій половині IV ст. до н. е. напади скіфів негативно впливали на діяльність купців (Dem. XXIV, 8). З епіграфічних і археологічних джерел відомо про постійні воєнні сутички скіфів з Херсонесом та іншими містами Західної Таврики. В діалозі Лукіана «Токсарис» збереглися цінні відомості про те, що поряд з організованими нападами під проводом вождів окремі групи скіфів за своєю ініціативою грабували греків. У бесіді з боспорським царем скіфський посол мовить: «Грабіжники, що

нападають на вашу землю, на яких ви скаржитесь, вирушають не із загальної згоди, але кожний грабує на власний страх і ризик. Якщо хто-небудь буде з них схоплений, ви у праві їх покарати» (Лис. Тох. 49).

У деяких випадках скіфським правителям щастило примусити греків платити їм данину, мабуть, з гарантією ненападів варварів на місто й округу. Про це свідчить знайдений в Керкінітиді лист другої половини V ст. до н. е., в якому обговорювалось питання, хто буде виплачувати данину скіфам (Херсонес Таврический... 2005, с. 100—102). Згадка про те, що скіфи змушували боспорян платити данину, збереглась у діалозі Лукіана, про який йшлося вище. У творі мало достовірних фактів (Ростовцев 1928, с. 166—168), але цей епізод, зважаючи на сказане, варто вважати реальним. У новелі про дружбу двох скіфів йдеться, що одного з них місцевий правитель послав на Боспор дізнатися, чому вже третій місяць не надходять справно виплачувані раніше гроші. Переговори з боспорським царем пройшли успішно і закінчились запрошенням скіфа на прийом до царської резиденції (Лис. Тох. 44).

Іноді скіфські вожді мали зиск, надаючи військову допомогу тим чи іншим скіфським сусідам. Діодор Сицилійський на основі творів боспорських істориків докладно розповів про суперництво за владу царя Сатира I та його молодшого брата Евмела в 340—339 рр. до н. е. (Скржинская 2014, с. 154—155). У битвах цих супротивників брала участь велика кількість варварів. Значна частина армії Сатира складалась із союзного війська скіфів, де були піхотинці й вершники. З їх допомогою цар спочатку успішно бився з силами брата, якого підтримував з військом цар фатевів Арифарн. Після смертельного поранення і загибелі Сатира Евмел без труднощів захопив владу і стратив усіх можливих претендентів на престол; лише один син Сатира зумів утекти і знайти прихисток у скіфського царя Агара (Diod. Sic. XX, 22—24). Мабуть, саме він послав своє військо на допомогу боспорському цареві. Свідчення Діодора показують, як скіфські царі могли брати участь в політичному житті грецьких колоній та мати від цього певну вигоду.

У розділах із згадками Анахарсиса Геродот коротко передає лише сюжети усних переказів. Новела ж про скіфського царя Скіла записана істориком так, як її виклав талановитий оповідач: він наводив чимало подробиць з життя головного героя, щоб оживити переказ, вкладав пряму мову до уст головних дійових осіб і

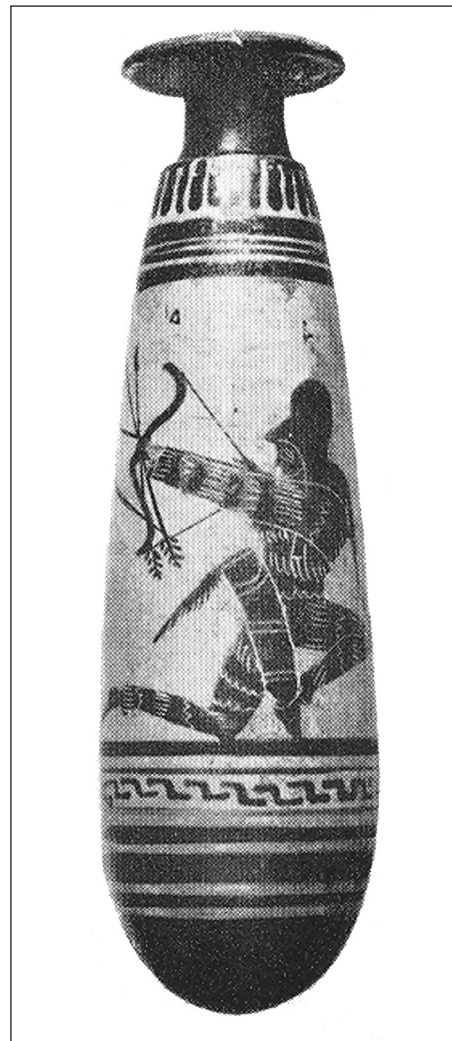

Рис. 2. Бій гопліта зі скіфським воїном, що стріляє з коліна. Чернофігурний алабастр. Перша третина V ст. до н. е. (Горбунова 1983, с. 186, № 160)

вживав теперішній час у викладі давно минулих подій.

За непрямыми даними події, описані в новелі, можна датувати 60—50 роками V ст. до н. е. Адже в розповіді про Скіла Геродот назвав двох скіфських царів, час правління яких визначається за свідченнями кількох античних авторів (Доватур и др. 1982, с. 4320—4321). Одна з дружин батька Скіла була донькою фракійського царя Тера, а його спадкоємець Ситалк видав Скіла скіфам. Таким чином, на час відвідання Геродотом Ольвії в середині того ж століття серед живих були сучасники Скіла, свідки його спілкування з ольвіополітими. Від них історик почув не лише оповідь про відвідини Скілом Ольвії, а й одержав відомості про родину скіфського царя, яких не було в новелі. В ній, як у кожному фольклорному

творі, увага концентрується лише на кількох головних героях, а подробиці їх походження не мають особливого значення для розвитку дії. Як і у випадку з оповіддю про Анахарсиса, Геродот цікавило, з якого роду походив скіфський цар, і йому повідомили, що він був сином царя Аріапіфа, підступно вбитого царем агафірсів Спартапіфом. Мати Скіла була гречанкою з Істрії, яка навчила його рідній мові і грамоті. Скіл мав кількох зведених братів від інших дружин свого батька. Геродот називає двох серед них: Октамасада від шлюбу Аріапіфа з донькою фракійського царя Тера і Оріка сина скіф'янки Опойї. З цією своєю мачухою Скіл за існуючим тоді звичаєм (етнографи називають його левіратом) мусив одружитися по смерті батька (Нер. IV, 78—80).

Докладні відомості про родину Скіла свідчать, що деякі ольвіополіти добре знали не лише скіфських правителів, але й були обізнані про їхню найближчу рідню. Одним з таких греків був згаданий Геродотом ольвіополіт Тимн, довірений царя Аріапіфа. Напевно, від нього ідуть відомості про династичні шлюби, що укладались скіфськими царями з гречанками. Аріапіф мав дружину з Істрії, а Скіл — з Ольвії. Практика подібних династичних шлюбів існувала не одне століття. Аппіан (Mithr. 108) розповідає, ніби Митридат, коли просив скіфів про воєнну допомогу, відіслав до них своїх доньок, аби вони стали дружинами скіфських правителів. Династичні шлюби у давнину були одним з кращих засобів встановлення дружніх політичних і економічних зв'язків між різними народами. Серед нечисленних подібних свідчень щодо Північного Причорномор'я назвемо укладений з ініціативи боспорського царя шлюб його доньки з царем синдів Гекатеєм (Polyaen. VII, 55).

В ольвійській історичній новелі розповідалось про те, як скіфський цар Скіл постійно відвідував Ольвію, залишаючи за містом своє військо. Він ходив Ольвією без почту і охорони, розмовляв і одягався у грецьке вбрання, мав розкішний будинок, дружину гречанку і шанував грецьких богів. Зокрема прилучився до таїнств Діоніса, служителі якого проходили містом в урочистій процесії. Хтось з ольвіополітів провів кількох скіфів на міську оборонну стіну, звідки було добре видно, як цар іде у вакхічній процесії. Це викликало обурення скіфів, і вони повстали проти Скіла, а його зведений брат очолив їх. Скіл знайшов притулок у Фракії, і його зведений брат Октамасада попрямував туди з військом. Війни вдалось уникнути

завдяки угоді про обмін знатними персонами. Фракійський цар видав скіфам Скіла, а ті передали йому брата Ситалка. Позбавляючись суперника, Октамасада відрубав голову зведеному братові Скілу.

Як і в оповіді про Анахарсиса, в розділах «Історії» нелегко розрізнити справжні наміри скіфських царів і в їх стосунках з Ольвією, і в їх претензіях на царство. Напевно, тут також точилася боротьба братів за владу, що могла пояснюватись якимись іншими причинами, наприклад, опором певної частини скіфського суспільства проникненням до їх середовища елементів еллінської культури, серед них і вірувань. У той же час, мабуть, не випадково ольвіополіти відзначили прагнення Скіла приєднатися до культу Вакха, бога вина. Скіфи, згідно зі спостереженнями еллінів, вживали його досить охоче, не знаючи при тому міри. Ще в VI ст. до н. е. Анакреонт писав, що під час банкету він прославлятиме Вакха, але без скіфського буйства і криків. У греків, якщо вони вже хотіли випити вина міцнішого, існувало навіть прислів'я «налий по-скіфському!» (Нер. VI, 84; Athen. X, 29).

З тексту «Історії» можна добути чимало даних про те, чим виявлялись корисними для скіфів грецькі держави Північного Причорномор'я. Скіфи царського роду могли відвідувати грецькі міста Причорномор'я і перебувати там тривалий час. Певна річ, Скіл жив в Ольвії не для свого задоволення, хоча йому, мабуть, подобалось використовувати здобутки грецької культури. Справжньою метою царя були переговори з ольвійською владою і, мабуть, вимоги якихось грошей за мирне співіснування. Недарма біля стін міста стояло скіфське військо, що могло за велінням царя розорити якщо не саме місто з його сильними укріпленнями, то принаймні сільську округу. Напевно, домовлятися на прийнятних умовах не завжди щастило, тому в V ст. до н. е. через загрозу грабунків на хорі Ольвії на кілька десятиріч майже зникають сільські поселення (Ольвия 1999, с. 94, 95). Щоправда, у вимогах царів не йшлося, як вважають деякі сучасні дослідники, про скіфський протекторат над Ольвією, але якусь данину варварам ольвіополітам доводилось час ввід часу виплачувати (Ольвия 1999, с. 152—154).

Інакше, ніж у новелі, можна пояснювати, чому цар жив у місті без почту. Швидше за все, ольвіополіти не бажали впускати за свої стіни озброєних скіфів і дозволяли входити до міста лише їхньому правителю. Тому він один був у

Ольвії, і це було зумовлено не його бажанням приховати свій спосіб життя, а прийнятими у греків заходами безпеки. Напевно, такі правила діяли й пізніше щодо варварських правителів. У двох ольвійських написах римського часу відзначено заслуги громадян, що «зустрічали скіфських царів», тобто вели з ними переговори, імовірно, під час відвідин тими міста (IOSPE I² 51, 54).

Очевидно, небажанням греків дозволяти оточенню скіфських царів постійно перебувати в їхніх містах частково пояснюється потреба скіфських вождів у грецькому посереднику, який постійно живе в тій чи іншій колонії. Такий висновок робимо на підставі згадки Геродотом Тимна, довіреної особи царя Аріапіфа. Значення слова *επίτροπος* неоднозначне: крім довіреної особи воно може означати опікуна і управителя. Тому про роль Тимна висловлювались різні думки, наприклад, цей ольвіополіт був намісником скіфського царя або його охоронцем (Доватур, Калистов, Шишова 1982, с. 316).

Мені ж уявляється найбільш імовірним, що скіфські царі потребували посередника з інших причин. Адже вони купували у греків у великих кількостях вино, парадний столовий посуд і різні предмети розкоші, які археологи досі знаходять у скіфських курганах. Все це потрібно було замовити купцям, зазначивши, скільки потрібно амфор і якого саме вина (в той час до Ольвії надходило вино з Хіоса, Лесбоса і з Клазомен), якої форми і з яким розписом потрібний посуд, які бажано одержати прикраси, зброю та ін. Після прибуття товару його потрібно було десь зберігати і повідомити про нього покупцеві.

Торговельні угоди зі скіфами укладались методом натурального обміну товару на товар, але не завжди це було можливо для обох сторін. Мабуть, тоді купівля велась на золото, яке скіфи привозили з Уралу давнім торговельним шляхом (Скржинская 1998, с. 90—95). З допомогою посередника золотий зливочок відсилали до місцевого міняли, він на власних вагах визначав вагу в грецьких вимірах, на пробірному камені з'ясовував пробу й переводив вартість зливка в золоті кизикіни. Адже вони до середини IV ст. до н. е. були міжнародною валютою у всьому грецькому світі. Ольвія і Боспор не були в цьому сенсі виключенням, бо на їхній території знайдені кизикіни, старші серед яких датуються VI ст. до н. е. (Карышковский 1998, с. 29; Мирмекийский клад... 2004), а в одному Ольвійському декреті IV ст. до н. е. пря-

Рис. 3. Прорисовка зображення скіфської богині на шитку золотого персня царя Скіла, друга чверть V ст. до н. е. (Виноградов 1980, с. 98, № 3)

мо йдеться про фіксований обмін кизикінів на місцеві гроші (IOSPE I² 24). Імовірно, посередник царя виконував згадані та якісь інші доручення скіфів.

Можна вважати достовірними свідчення про те, що Скіл знав грецьку мову, адже він активно спілкувався з ольвіополітами і шанував грецькі звичаї. Це підтверджується однією археологічною знахідкою. На території давньої Фракії, де Скіл шукав прихистку у Сігалка, знайдено золотий перстень з ім'ям Скіла і зображенням скіфської богині, що сидить на троні й тримає в руках дзеркало (рис. 3). Подібне зображення є на золотій діадемі і нашивних бляшках IV ст. до н. е. (Scythian gold 1999, № 440, 441).

Ю.Г. Виноградов (1980, с. 93—94) переконливо довів, що перстень належав згаданому скіфському царю, тому що напис на прикрасі датується часом життя Скіла. Дослідник навіть аналогії з написанням літер на ольвійських лапідарних і керамічних речах другої чверті V ст. до н. е. Це наводить на думку, що перстень виготовлений в Ольвії. Таким чином ми дізнаємось, що цар, подібно до заможних греків, замовив грецькому ювеліру перстень з написом влас-

Рис. 4. Срібна чаша з Гайманової могили із зображенням двох знатних скіфів, IV ст. до н. е. (Штігельман 1977, № 157)

ника і знаковим для скіфа зображенням, виконаним глибоким гравіюванням, щоб зі щитка персня можна було б зробити відтиск. Він засвідчував справжність писемних документів або приналежність цареві тієї чи іншої речі.

Перстень Скіла належить до найдавніших свідчень того, що скіфи царського роду замовляли грецьким ювелірам вироби з дорогоцінних металів. У похованнях царів і знатних скіфів знайдено безліч виготовлених еллінськими майстрами прикрас, посуду, парадної зброї й інших предметів із золота і срібла. Деякі з них були оплачені скіфами, а інші зроблені за замовленням грецьких володарів як дипломатичні дарунки ватажкам своїх войовничих сусідів (Алексеев 2003, с. 248). У багатьох цих виробках простежується бажання виконати те, що сподобається і буде зрозумілим майбутньому власнику. Це може стосуватися характеру декору і особливої форми предмета. Такою є золота пектораль, розкішна нагрудна прикраса із зображенням фігур скіфів і тварин. Коштовна регалія входила до парадного убору вождя, похованого в кургані Товста могила. Грецькі златоковалі виготовляли для скіфів також парадний посуд, як от срібна чаша з Гайманової могили із зображенням на ній двох скіфів за бесідою (рис. 4) або вази з курганів Солоха і Куль-Оба, які прикрашені сценами з якихось скіфських легенд. У той же час замовники хотіли мати дорогоцінні вази грецького вигляду,

але прикрашені запропонованим ними сюжетом. Кращим прикладом є срібна амфора традиційної грецької форми з Чортомлицького кургану, горішній фриз якої ілюструє грецький епічний сюжет з прирученням коня, що, мабуть, віддано служив героєві (рис. 5).

Ювелірні вироби згаданих форм майстри прикрашали ілюстраціями різних епізодів скіфського епосу. Для цього художнику переказували грецькою зміст потрібного епізоду. Напевно, посередником у таких замовленнях виступав довірений скіфського царя, що володів скіфською мовою. Не випадково Тимн зміг дізнатися для Геродота про родовід Анахарсиса, який зберігався у пам'яті скіфів царського роду. Такий грек-посередник також міг провести майстра до скіфів, служити йому перекладачем і домовитися, щоб чоловіки позували для потрібної сцени. Жінки дуже рідко трапляються на зображеннях; це, мабуть, відбиває основний зміст скіфських міфів і бажання замовників бачити ілюстрації певних епізодів сказань.

Згадані твори мистецтва вражають точністю зображень облич, зачісок, костюмів і жестів. Тому можна думати, що грецькі ювеліри їздили до станів скіфів. Лише там майстер міг спостерігати всі стадії приручення коня і на основі виконаних з натури ескізів зробити фриз на Чортомлицькій амфорі (Скржинская 1998, с. 223—237). Ювелір, що виготовив фі-

гури на золотому гребені для скіфського царя, напевно, сам зустрічався з ним, тому що зобразив центрального героя з таким озброєнням, в якому пізніше поховали цього вождя в кургані Солоха. До його воїнського обладунку входили вироби як грецьких, так і скіфських майстрів; до перших належить шолом коринфського типу, панцир і кнеміди, а до других – горит зі стрілами (Алексеев 2003, с. 234).

Вище йшлося про те, що деякі скіфи володіли грецькою мовою, а Скіл не лише розмовляв, а й умів писати грецькою. Це в давнину було непросто, тому що навчання грамоті й лічбі займало в початковій школі чотири роки (Скржинская 2014, с. 11–20). Інший скіфський цар — Атей, який жив на сто років пізніше, також знав грецьку мову або тримав біля себе письмений помічника. Під час війни з Філіпом Македонським цар послав листа із застереженням жителям міста Візантія, щоб ті не допомагали фракійцям. Зміст листа, включеного до «Строматів» Климента Олександрійського (V, 5, 5), був алегоричним: *«Цар скіфський візантійському народу. Не шкодьте моїм воєнним діям, щоб мої коні не пили вашої води»*. Лист починається із традиційного у греків повідомлення: від кого і кому лист, а далі йде текст, властивий менталітетові скіфів. Такі послання вони відсилали й раніше. Нагадаємо алегоричний «лист» скіфських царів Дарію, яке складалось з кількох предметів: пташка, жаба, миша і п'ять стріл, згідно із записом Геродота; одна стріла, ті самі предмети і плуг, як сповіщає Ферекид Лероський (Her. IV, 131; Clem. Alex. Strom. V, 8, 44).

У будь-якому випадку перед нами т. зв. предметний лист, зміст якого переданий символами, добре зрозумілими відправнику послання, але не адресату, представнику іншої культури (Скржинская 1998, с. 86). Тому перси по-різному витлумачили зміст присланих речей, в яких побачили своєрідні дарунки (Her. IV, 132), а не конкретне повідомлення. У випадку з листом Атея цар, хай і виклав своє послання грецькою мовою, але думка в ньому висловлена образно по-скіфському, бо, на відміну від еллінів, скіфи не володіли мовою документальної прози.

Обидва наведених приклади показують, що скіфські правителі більшою частиною не розуміли культури і образу думок своїх адресатів. Те ж саме можна сказати і про греків. Це відбилося у типово грецькому тлумаченні мети поїздки Анахарсиса до Еллади, а також у впевненості, що його скіфи навмисне викреслили зі своєї пам'яті.

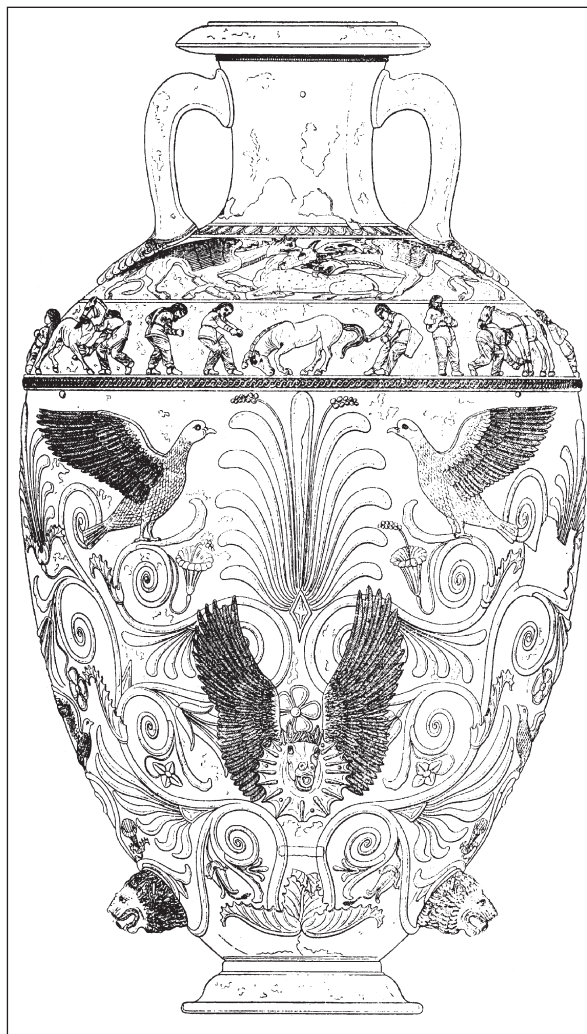

Рис. 5. Срібна амфора для вина з Чертомлицького кургану, IV ст. до н. е. Прорисовка лицьового боку: Толстой, Кондаков 1889, с. 138, рис. 115

Підбиваючи підсумки вивчення писемних джерел і зображень на дорогоцінних предметах зі скіфських курганів, можна зробити такі висновки. Починаючи з архаїчного періоду, скіфи царського роду постійно спілкувались із владою грецьких колоній у Північному Причорномор'ї, а деякі з них відвідували Ольвію та інші грецькі міста. Там вони мали своїх постійних посередників з числа місцевих громадян, котрі вели їхні різноманітні справи. Деякі знатні скіфи вмели розмовляти грецькою або тримали при собі перекладачів, що знали грецьку мову і вмели нею писати. Тому можна припустити, що угоди з еллінами не лише скріплювались усними клятвами, а й укладались у письмовій формі. Цар Скіл міг надсилати скіфам свої послання, завіряючи їх відбитком власної печатки.

Скіфські правителі бачили в грецьких колоніях торгових посередників, котрі постачали

їм різні предмети розкоші, парадний посуд, дороге озброєння тощо. Грецькі ювеліри їздили до Скіфії, аби зробити з натури ескізи для замовлених виробів та прикрашали їх сюжетами із скіфських переказів і легенд.

У деяких випадках, починаючи з V ст. до н. е., скіфські вожді мали можливість обкласти даниною античні центри у Північному Причорномор'ї. Вони мали зиск від грабіжницьких нападів на грецькі міста та їх хори. У той же час скіфські царі на певних умовах надавали своїх воїнів грецькому війську в Елладі та полісам Північного Причорномор'я.

Незважаючи на багатолітнє тісне спілкування, скіфи погано розуміли менталітет греків, те ж саме можна сказати і про уявлення еллінів щодо своїх варварських сусідів.

- Алексеев А.Ю.* Хронография европейской Скифии. — СПб, 2003.
- Виноградов Ю.Г.* Перстень царя Скила // Советская археология. — 1980. — № 3. — С. 92—109.
- Горбунова К.С.* Чернофигурные аттические вазы в Эрмитаже. — Л., 1983.
- Доватур А.И.* Повествовательный и научный стиль Геродота. — Л., 1957.

- Доватур А.И.* Рабство в Аттике VI—V века до н. э. — Л., 1980.
- Доватур А.И., Каллистов Д.П., Шишова И.А.* Народы нашей страны в «Истории» Геродота. — М.: Наука, 1982.
- Карышковский П.О.* Монеты Ольвии. — Киев, 1988.
- Мирмекийский клад.* Каталог выставки. — СПб, 2004.
- Ольвия.* Античное государство в Северном Причерноморье. — К., 1999.
- Скржинская М.В.* Скифские сюжеты в исторических преданиях ольвиополитов // Вестник древней истории. — 1982. — № 4. — С. 87—103.
- Скржинская М.В.* Скифия глазами эллинов. — СПб, 1998.
- Скржинская М.В.* Культурные традиции Эллады в античных государствах Северного Причерноморья. — К., 2010.
- Скржинская М.В.* Образование и досуг в античных государствах Северного Причерноморья. — К., 2014.
- Соколов Г.И.* Античное Причерноморье. — Л., 1973.
- Толстой И.И., Кондаков Н.П.* Русские древности в памятниках искусства. — СПб, 1889. — Вып. 2.
- Херсонес Таврический* в третьей четверти VI — середине I вв. до н. э. — К., 2005.
- Черненко Е.В.* Скифо-персидская война. — К., 1984.
- Штительман Ф.М.* Античне мистецтво. — К., 1977.
- Aly W.* Volksmärchen, Sage und Novelle bei Herodot und seinen Zeitgenossen. — Göttingen, 1921.
- Scythian Gold.* The Treasures from Ancient Ukraine. Ed. D. Reeder. — New York, 1999.
- Vos M.F.* Scythian Archers in Archaic Vase-Painting. — Groningen, 1963.

Надійшла 02.02.2017

*М.В. Скржинская*¹

¹Доктор исторических наук, ведущий научный сотрудник Института истории Украины НАН Украины

К ОТНОШЕНИЯМ СКИФОВ И ГРЕКОВ В СЕВЕРНОМ ПРИЧЕРНОМОРЬЕ

Некоторые знатные скифы умели говорить по-гречески или держали при себе переводчиков, знавших греческий язык и умевших на нем писать. Поэтому можно предположить, что договоры с эллинами не только скреплялись устными клятвами, но и заключались в письменной форме. Однако, несмотря на многолетнее тесное общение, скифы плохо понимали менталитет греков, что можно также сказать и о представлениях эллинов о своих варварских соседях.

Скифские правители видели в греческих колонистах полезных торговых посредников, которые снабжали их вином, различными предметами роскоши, парадной посудой, дорогим вооружением и др. Греческие ювелиры, работавшие по заказам скифской знати, ездили в Скифию, чтобы найти натуру для воплощения предложенных им сюжетов из скифских сказаний. В ряде случаев скифские цари получали возможность обложить данью греческие государства в Северном Причерноморье, а начиная с V в. до н. э., нередко извлекали выгоду из грабительских нападений на греческие города и их хору. В то же время скифы на определенных условиях поставляли своих воинов в греческие войска в античные государства Северного Причерноморья.

К л ю ч е в ы е с л о в а: Анахарсис, Северное Причерноморье, античная литература, скифы, греки, архаический и классический периоды.

*Maryna V. Skrzhyńska*¹

¹DSc., leading research fellow of the Institute of History of Ukraine, the National Academy of Sciences of Ukraine

ABOUT RELATIONS BETWEEN SCYTHIANS AND GREEKS IN NORTH COAST OF BLACK SEA

Some noble Scythians could speak Greek and kept the Greek-speaking and writing interpreters around themselves. Therefore, it can be assumed that deals with the Hellenes were not only sealed by the vows, but also concluded in written form. However, despite the close communication of many years, the Scythians had a poor understanding of the Greeks' mentality, and it also concerns the Greeks' understanding of their barbarian neighbours.

The Scythian rulers viewed their Greek colonizers as useful trade dealers who supplied them with wine, various luxuries, tableware, expensive arms, etc. The Greek goldsmiths working on the Scythian nobles' demand traveled to Scythia to find the real life for the realization the proposed plots from the Scythian tales. In number of cases, Scythian kings obtained the possibilities to lay the Greek states on the north coast of the Black Sea under tribute, and since the 5th century often profited the predatory attacks on Greek cities and their chora. At the same time, the Scythians supplied Greek army with their soldiers in Ancient Greek states on the north coast of the Black Sea.

Key words: Anacharsis, north coast of the Black Sea, Ancient Greek literature, the Scythians, the Greeks, the Archaic and Classical periods.

References

- Alekseiev A.Yu. Khronografiia evropeiskoi Skyfii. St. Peterburg, 2003.
- Aly W. Volksmärchen, Sage und Novelle bei Herodot und seinen Zeitgenossen. Göttingen, 1921.
- Chernenko Ye.V. Skifo-persidskaia voina. Kyiv, 1984.
- Dovatur A.I. Povestvovatelnyi i nauchnyi stil Gerodota. Leningrad, 1957.
- Dovatur A.I. Rabstvo v Attike VI-V veka do n. e. Leningrad, 1980.
- Dovatur A.I. Kallistov D.P., Shyshova I.A. Narody nashei strany v "Istorii" Gerodota. Moskva: Nauka, 1982.
- Gorbunova K.S. Chernofigurnyie atticheskie vazy v Ermitazhe. Leningrad, 1983.
- Karyshkovskii P.O. Monety Olvii. Kyiv, 1988.
- Khersones Tavricheskii v tretiei chetverti VI - seredine I vv. do n. e. Kyiv, 2005.
- Mirmekiiskii klad. Katalog vystavki. St. Peterburg, 2004.
- Olviia. Antichnoe gosudarstvo v Severnom Prichernomorie. Kyiv, 1999.
- Scythian Gold. The Treasures from Ancient Ukraine. D. Reeder (Eds). New York, 1999.
- Shtitelman F.M. Antychne mystetstvo. Kyiv, 1977.
- Skrzhynskaia M.V. Skifskiiie siuzhety v istoricheskikh predaniakh olviopolitov. *Vestnik drevnei istorii*, 1982, no. 4, pp. 87-103.
- Skrzhynskaia M.V. Skifiia glazami ellinov. St. Peterburg, 1998.
- Skrzhynskaia M.V. Kulturnyie traditsii Ellady v antichnykh gosudarstvakh Severnogo Prichernomoria. Kyiv, 2010.
- Skrzhynskaia M.V. Obrazovanie i dosug v antichnykh gosudarstvakh Severnogo Prichernomoria. Kyiv, 2014.
- Sokolov G.I. Antichnoie Prichernomorie. Leningrad, 1973.
- Tolstoi I.I., Kondakov N.P. Russkiiie drevnosti v pamiatnikakh iskusstva. St. Peterburg, 1889, iss. 2.
- Vinogradov Yu.G. Persten tsaria Skila. *Sovetskaia arkheologiia*, 1980, no. 3, pp. 92-109.
- Vos M.F. Scythian Archers in Archaic Vase-Painting. Groningen, 1963.